

Perecz László

Nemzet és filozófia: a német példa*

Az alábbi tanulmány nem tart számot valamiféle teljességre. Nem a kérdés – egy eszszévázlat keretei között nyilvánvalóan amúgy is teljesíthetetlen – részletekbe menő földolgozását célozza: nem lép föl tehát az igénnyel, hogy a német „nemzeti filozófia” valamennyi meghatározó megnyilvánulásáról számot adjon, a kiválasztott gondolkodók és szövegek tekintetében sem törekszik teljes körű tartalomelemzésre. Arra próbál meg csupán kísérletet tenni, hogy a német filozófia néhány reprezentatív teljesítményét megidézve, fölillantssa a „nemzet” és a „filozófia” fogalmának némely fontos találkozásait.

A kísérlet, közelebbről, az összehasonlítás igényéből született. Szerzője a „magyar nemzeti filozófia” toposzának földolgozása érdekében, a magyar fejlődés sajátosságainak reflektálását célozva (PERECZ 2002) fordult a német filozófiatörténet felé. A vállalkozás az eszmetörténeti összehasonlításnak azzal a típusával próbálkozik, amelyik nem az általánosítást készíti elő, hanem az egyedi pontosabb megismerését igyekszik szolgálni: nem az összehasonlított példák általánosító elméletbe foglalását tekinti hát feladatának, hanem a saját fejlődés adekvátabb megértését kísérli meg. A történeti összehasonlítás ezen, „paradigmatikusnak”, illetve „ellentételezőnek” nevezhető típusa (HAUPT–KOCKA 1996, 14–16) voltaképp az összehasonlítás redukált formáját valósítja meg: mindössze a vizsgált saját folyamat összehasonlító történeti perspektívába állításával próbálkozik. Annyi csupán a célja, hogy megkísérelje elkerülni a magyar filozófiatörténet valamiféle „etnocentrikus” fölfogását: reflektálni igyekezzen hát a nemzeti folyamatok értelmezésének a nemzeti kultúrában gyökerező, öntudatlan előfeltevéseit. Mint minden ilyen vizsgálat, természetesen csak igen korlátozott hatókörű lehet, következtetéseivel ezért szerfelett óvatosan kell bánni.

A német példa kiválasztását a két nemzetfejlődési folyamat analóg jellege teszi lehetővé. A német nemzetfejlődés a közép-kelet-európai nemzetek kialakulása számára, tudvalévő, paradigmátikus utat mutat. A nemzetfejlődés keretét itt nem a nemzetállam, hanem a nemzeti kultúra képezi, középpontjában a nemzeti nyelvvel és a nemzeti irodalommal, nemzeti tudományokkal (MEINECKE 1915; GIESEN–JUNGE 1991; WEHLER 1996; SEEBA 2000). A „kultúrnemzet” a német nemzetfejlődésben „nemzetteremtő” tevékenység eredménye: különböző értelmiségi csoportok nemzeti identitásteremtő törekvése nyomán alakul ki tehát. A kollektív nemzeti identitás társadalmi folyamatokban konstruálódik, a folyamatok aktorai pedig az értelmiségi diskurzusok különféle rituáléit animá-

* Ez az írás a magyar „nemzeti filozófia” toposzának történetét monografikusan földolgozó tanulmányom összehasonlító fejezetének egyik részlete. Anyagát – a Stiftung der Weimarer Klassik und Kunstsammlungen ösztöndíját élvezve – a weimari Herzogin Anna Amalia Bibliothekban gyűjtöttem. Összefoglaló gondolatmenetét szabadfelolvasás formájában előadtam a Stiftung der Weimarer Klassik und Kunstsammlungen Stipendiatenkolloquiumán, 2004. május 11-én Weimaran, illetve az Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Karának Filozófia Tanszéke által szervezett, „Európa Nietzsche után” című konferencián, 2004. június 4-én Egerben.

ló értelmiségi csoportok. A folyamat legfontosabb összetevője – a történeti kultúrszociológia beállításában – a társadalom képét leegyszerűsítő és nyelvi rögzítő kódok létrehozása: a társadalmi valóság sokfélesége ugyanis ezen kódok (szimbolikus struktúrák) rasztereiben jelenik meg kollektív identitásokra tagolva. A német nemzet identitásalapozó kísérleteinek sora ebben az értelmezési keretben folyamatosan váltakozó kódok egymásutánja: a XVIII. század végének – a nemzetet afféle láthatatlan publikumnak tekintő – „patrióta” kódját előbb a XIX. század elejének – a nemzetet a kiválasztott entellektüelek teljesítményeként fölfogó – „romantikus” kódja, utóbb – a forradalmár nemzedék – „demokratikus” kódja követi, hogy végül a birodalomalapítás előtt kialakuljon a – nemzetállamot immár megteremteni képes – „réalpolitikai” kód. Minden szakasz az egyes értelmiségi nemzedékek – mindenkori közönségük nyilvánossága előtt folytatott – nemzeti identitásteremtő diskurzusának eredményeként jön létre. Az egymást követő nemzedékek gondolkodói és írói mindenkori műveiket létrehozva ebben az értelemben „nemzetteremtő” tevékenységet folytatnak (GIESEN 1993).

Vázlatunk ennek az összetett, több szakaszos folyamatnak néhány meghatározó szereplőjét vizsgálja meg: a modern német filozófiai gondolkodás egypár jelentős alakját emeli ki. Munkásságuknak, közelebről, azokat a szövegeit állítja előtérbe, amelyek összefüggésbe hozzák egymással a nemzet és a filozófia fogalmát. A XVII. század végétől indulva és a XX. század közepéig eljutva, hét gondolkodó néhány szövegét villantja föl: Leibnizét, Kantét, Herderét, Fichtéét, Wundtét, Glocknerét és Heideggerét.

LEIBNIZ, KANT

A XVII. század legjelentősebb német udvari filozófusaként Leibniz, nyilvánvalóan, a modern nemzet fogalmának kialakulása előtti gondolkodó. A legkülönbözőbb tudományterületeken, illetve a politikában-diplomáciában kifejtett munkásságával nem a német „nemzeti kultúra” alakja: sikereit az európai tudományos elit tagjaként éri el. Érdemi műveit elsősorban latinul és franciául teszi közzé, németül csak rövidebb – elsősorban politikai tárgyú – írásait fogalmazza. Ezekben világosan számot vet a német államok elmaradottságával, és részletes reformjavaslatokat dolgoz ki. Német nyelvű munkái sorában fontos szerepe van két írásának, az „Ermahnung an die Deutschen, ihren Verstand und ihre Sprache besser zu üben, samt beigefügtem Vorschlag einer deutschgesinnten Gesellschaft” (1682), illetve az „Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache” (1697) című vitairatnak. Mindkettő patrióta érzületből született írás: a korabeli nyelvi társaságok hagyományához kapcsolódó nemzetpedagógiai nézeteket fogalmaz meg. A német államok elmaradottságának fölszámolása érdekében intézményes és nyelvi reformokra van szükség, javasolják az írások: a tudományokat közelebb kell vinni a gyakorlathoz, a német népnyelvnek pedig – tudatos fejlesztés nyomán – föl kell váltania a tudományosság latin nyelvét. Javasataik hangsúlyozottan nem az irodalmi-költői nyelvre vonatkoznak: valamennyi gyakorlati ismeretet és tudományterületet átfogó német prózát sürget – ezzel, úgymond, lehetővé válnék a korabeli ismeretek anyanyelvi elsajátítása. Az „Ermahnung” ennek érdekében akadémia fölállítását javasolja, lexikonkészítési feladattal: tervezete szerint egy köznyelvi szótárra, egy, a szakmai nyelvek szókincsét összefoglaló szótárra és egy nyelvjárási-nyelvtörténeti szótárra volna szükség. Az „Unvorgreifliche Gedanken” a nyelvi elmaradottságot számba véve különösen az absztrakt ismeretek

szintjén találja fejletlennek a német nyelvet: elsősorban a filozófiában – a logikában és a metafizikában – tehát. Az elmaradottság rögzítésével párhuzamosan azonban a gondolatmenet a német nyelvet a valóság kifejezésének alkalmas nyelveként méltatja. A német nyelv eszerint a „gondolatok olyan próbaköve”, „amelyet mások nem ismernek” (LEIBNIZ 1983, 9): összességében tehát a német nyelv a filozófia művelésére valamennyi európai nyelv közül úgymond a legalkalmasabb.

Leibniz, ismeretesen, maga nem valósítja meg saját programját: először Thomasius kísérletezik a német nyelvű filozófiával – nyilvános előadást tart német nyelven, illetve kétkötetes, német nyelvű észtant publikál –, a filozófia német nyelvének megteremtése azonban valójában a Leibniz-tanítvány Wolff nevéhez fűződik, hogy aztán a német nyelvű spekulatív filozofálás első igazi csúcsát Kant bölcseletében érje el.

Kant filozófiája ugyanakkor, figyelemre méltó, még teljesen érintetlen marad a modern nemzetfelfogástól és a politikai nacionalizmustól (GELLNER, 1983, 130–134). Kései történetfilozófiai írásai – az „Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht” (1784), a „Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte” (1786) és a „Zum ewigen Frieden” (1795) – egyaránt a világpolgárság közös meggyőződéséből indulnak ki. Ezek az írások az emberiség múltbeli történelmét nem egymástól elkülönülő nemzetek történeteként, jövőbeni előrehaladását pedig szintén nem valamiféle nemzetállami keretek között lezajló folyamatként ábrázolják. Történetfilozófiai elméletük középpontjában nem a valamely nemzetállammal azonosuló állampolgár, hanem az emberiség egészének előrehaladásában érdekelt világpolgár áll. A történetfilozófiai tételezés kulcskategóriája az európai államok alkotmányos köztársasági státusza: ezeknek, a szabadság, a közös törvényhozás alá rendeltség és a törvény előtti egyenlőség elvével egyszerre jellemzett köztársaságoknak a föderációján fog alapulni a „világpolgári jogként” tételezett nemzetközi jog (KLEINGELD 1995, 169–217). A világpolgárság, a republikanizmus és a nemzetközi jog fogalmi hálójában kifejtett kanti történetfilozófia perspektívájából nincs helye a nemzetállami szempontnak: a végcélként megfogalmazott „világpolgári jog” nem egyetlen államban, nem is egyetlen földrészen, hanem mindinkább az egész világban otthonos polgár joga lesz.

Külön érdekes ebből a szempontból, hogy Kant milyen ritkán használja a nemzet fogalmát, amennyiben azonban mégis, akkor mennyire nem a modern politikai nemzetet érti rajta. Antropológiai tárgyú előadásai alapján keletkezett kései művében, az „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht”-ben adott nép- és nemzetmeghatározása teljesen egyértelműen a kora újkor fogalomhasználatát követi. A „nép (populus) szava alatt – olvassuk itt – az ember az egy vidéken egyesült embertömeget érti, amennyiben az egészzet képez. Ugyanazt a tömeget vagy akár annak egy részét, akiket úgy ismernek, mint akik közös származás által egy polgári egészszé egyesültek, nemzetnek nevezik (gens).” (KANT 1991, 658.) Ezek a „populus” és a „gens” fogalmára épülő meghatározások a kora újkorig érvényesülő hagyományt követik. A nemzetnek ebben a hagyományban nem előfeltétele a közös kormányzás alatti egyesülés: a „nemzetek” fogalma itt egyszerűen valamiféle, erkölcsök és szokások, nyelv és karakter által elkülönült népek fogalmával azonosul (DIERSE–RATH 1984, 408). Kant ráadásul semmit sem vesz észre a német nemzeti érzés korabeli megerősödéséből. Az észreflexió felé nyitott antropológiájának inkább a tapasztalati megismerés eredményeit összefoglaló karakterológiai részében, a német nemzetkaraktert jellemezve, a németeket ezért úgy írja le, mint akik, úgymond, érintetlenek a „nemzeti büszkeségtől”, hazájukhoz „nem ragaszkodnak” különösebben, inkább afféle „kozmpoliták” (KANT 1991, 669).

HERDER, FICHTE

Herdert a modern nemzet fogalmának egyik kialakítójaként, a modern nacionalizmus ideológiájának egyik megalapozójaként szokás számon tartani. A nemzeteket a történelmi fejlődés középpontjába állító történetfilozófiai műveivel – az „Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit”-tel (1774), illetve az „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit”-tel (1784) – valóban az „ellenfelvilágosodás” képviselőjének (BERLIN 2001, 10–13) mutatkozik. Történelemelméletét azonban, összességében, egyáltalán nem lehet valamiféle „nemzeti filozófiaként” fölfogni.

Nagyszabású, egy összefoglaló egyetemes világtörténet tervét megalapozó koncepciója, tudvalévően, kettős vitában alakul ki. Egyfelől, a historiográfia módszertana szempontjából, a pusztán adatgyűjtésre szorítkozó történelemábrázolással szemben a történelmi eseményeket univerzális kapcsolatba állító történelemfelfogást képviseli: a történelmi anyag általánosítását, a történelmi folyamatok összefüggésének lehetőségét megteremtő teóriát dolgoz ki. Másfelől, a történelem menetének értékelését illetően, a felvilágosodás korabeli történetfilozófiáinak mind „szkeptikus”, mind „optimista” változatával szemben a történelmi haladást reflektáló, a különböző történelmi egységek különösségével számot vető elméletet teremt meg. Történetfilozófiájának jelentőségét így az adja, hogy az egyszerre ad számot az emberi művelődéstörténet egyetemességéről és a történelmi formák individualitásáról. Ez az elmélet tehát egyszerre képes megőrizni a történelmi folyamatok egyediségének szemléletét és fenntartani a történelemmagyarázat egyetemességének perspektíváját. Könnyen belátható, hogy mindkét törekvés elősegíti a nemzet fogalmának előtérbe kerülését. A történelmi anyag rendezésének analitikus segédeszköze tehát – az emberiség történetének az emberi életkorok analógiájával történő magyarázata mellett – a nemzet fogalma lesz: a világtörténelem folyamatai a nemzetek történetébe sorolva válnak kezelhetővé. A nemzet ebben az értelemben a történelem szubjektuma, illetve a történetírás objektuma (SIMANOWSKI 1998). A történelmi haladás reflektált fölfogása – általános alapelvekből való levezethetlenségének meggyőződése, illetve az egyes történelmi formákban való bizonyításának törekvése – pedig hasonlóképpen a nemzet fogalmához vezet: ha a történelem történetisége az individualításban mutatkozik meg, a történelmi folyamatok első számú hordozóivá a nemzetek válnak (MAURER 1987; FISCHER 1995, 183–229). Ebből a szempontból a nemzet lesz a *par excellence* történelmi individuum: „minden nemzet önmagában hordozza boldogságát, ahogy minden golyó a súlypontját” (HERDER 1891, 509).

Ebben az értelemben Herder valóban egyike a modern nemzet fölfedezőinek és a nemzeti ideológia megalapozóinak (ERLANG 1966), a filozófiáját magát azonban semmiképp sem lehet „nacionalistának” minősíteni: egy „univerzális partikularizmus” (SIMANOWSKI 1998, 61) álláspontja olvasható ki inkább belőle. „Expresszionista” – az emberi alkotásokat szükségképp az individuum, illetve a csoport személyiségének kifejezőseként fölfogó – elméletében (BERLIN 2000, 176–177), ahogy minden kulturális alkotás, minden filozófia is nyilvánvalóan a sajátlagos nemzeti kultúra összetevője: a „nép-léleknek”, ennek a nemzet alapját képező, misztikus totalitásnak a megnyilvánulása. Az ezt a belátást megfogalmazó herderi történetfilozófia maga azonban nem képez valamiféle sajátképpen „nemzeti filozófiát”: a történelem értelmét és célját a humanitás fogalmában összegző koncepciója az egyes „nemzeti filozófiák” számára afféle metaelméletként szolgál.

Fichtének a német nemzethez intézett beszédei, ismeretesen, szoros kapcsolatba állítják egymással a nemzet és a filozófia fogalmát. A „Reden an die deutsche Nation” (1808) szempontunkból kiemelkedő fontosságú mű: a német nacionalizmus diskurzus-alapító szövege (MEINECKE 1915, 91–123; FISCHER 2000). Igen bonyolult struktúrájú, indázó gondolatmenetű, egyszerre teoretikusan mélyen átgondolt és emocionálisan hevesen átfűtött munka. Keletkezési körülményeinek – elsősorban a francia megszállók cenzúrájának – a rá gyakorolt hatásaitól (LAUTH 1992), megformáltságának retorikájától (OESTERREICH 1990), illetve a gondolati alapját képező idealista rendszerfilozófia részleteitől (JANKE 1993, 162–172) most eltekintve, szerkezetét legfontosabb témáinak egymásutánját követve lehet fölvezetni. Kiinduló tétele egy új korszak meghirdetése: az emberiségnek eszerint – korábbi történetfilozófiai előadássorozatának tételezését követve – az önzés korszakából az önállóság korszakába kell viszatérnie. A tételt az a meggyőződés egészíti ki, hogy a haladás e művének végrehajtására épp a németiség hivatott. Mindehhez azonban – a német nemzetet tudatosá tevő és szerepére fölkészítő – nemzetnevelés szükséges, ami viszont az állam vezetésének átalakítását, illetve a filozófusok és a költők súlyának növekedését föltételezi. A német nemzet küldetésének megfogalmazása, illetve a filozófusok nemzetnevelői tevékenységének kifejtése közel hozza a „Reden” szerzőjét egy sajátlagos „nemzeti filozófia” gondolatához.

A német nemzet küldetését kiválasztottsága alapozza meg. A gondolatmenet a németiséget történetfilozófiai – illetve egyenesen metafizikai – alapon állítja szembe valamennyi más nemzettel. A kiinduló pont nyelvbölcseleti: a németiséget a német nyelv „ősnelv” volta teszi úgymond „ősnéppé”. Míg a német nyelv eredeti és egyedülálló, addig más, a latint és vele annak halott fogalmi apparátusát átvett – épp ezért átfogóan „neoromantikusként” vagy „neolatinnak” nevezett – népek nyelve élettelen és fejlődésképtelen: e népek nem képesek tehát a nyelvük élő-alkotó továbbfejlesztésére. A német nép és valamennyi más nép nyelvének szembeállítását a németiség és a tőle eltérő népek nemzetkarakterológiai szembeállítását alapozza meg. A mű – a nyelvet nem megismerépszichológiai kategóriákban leírható jelenségnek, hanem történeti-közösségi képződménynek tekintve – a nyelv különbségeit a mentalitás és a gondolkodásmód különbségeivel kapcsolja össze: végső soron a nemzetkarakter különbségeibe vezet át. A németeket jellemző nemzetkarakterológiai vonások – a „dekkasság”, a „kedély”, a „komolyság”, a „meggyőződéshez való hűség” – szemben állnak a többi, „neoromantikusként” nép nemzetkarakterológiai vonásaival: következetesen értékesebbnek minősülnek azoknál. A beállítás tökéletesen adekvát a történetfilozófiai tételezéssel: a történelmi fejlődés főáramát megvalósító német hivatás gondolatával. A német nép azért lehet az „ősnép” és azért válhat történelmi küldetés hordozójává, mert a benne megnyilvánuló „németiség” empirikus tényből metafizikai alapelvvé emelkedik: ebben az értelemben „minden nép többé-kevésbé német, de a németek a »legnémetebbek«” (SCHNEIDERS 1996, 234).

A „nemzetnevelésnek” a „Reden”-ben megfogalmazott programja a németiség – ezzel pedig általában az emberiség – átalakításának nagyszabású víziója. Végső soron nem kevesebbet céloz, mint hogy az akarat szabadságát megsemmisítve alávesse az embert az egyetemes törvénynek, így a történelemből kiküszöbölve a véletlent, szükségyszerűséggé változtassa a világfolyamatot (HERMANN 1996, 216–218). A program alapját pedig magának a népéhez beszédeket intéző gondolkodónak a filozófiája nyújtja. Fichte a német eszmetörténet folyamatában helyezi el önmagát: saját bölcseletét a

Luthertől Leibnizen keresztül Kantig megkonstruált gondolkodásfejlődési sor legitim örököséként és végső beteljesítőjeként ábrázolja. A német nép valódi filozófiája tehát nem valamiféle szerves, a nemzetkarakterből kifejlődött gondolatrendszer: éppen az ő maga által megfogalmazott idealizmusnak kell lennie. A „Reden” meggyőződése szerint tehát nem ennek a „nemzeti filozófiának” kell igazodnia a német néphez. Ellenkezőleg: a német nép kell hogy megfeleljen ennek a filozófiának – a fichtei idealizmusnak. A nemzetnek, úgymond, „tükröt tart a megvilágosult filozófia, amelyben a nemzet tiszta fogalommal fölismeri azt, amivé eddig világos tudat nélkül a természet tette”, ez pedig arra ösztönzi, hogy „tökéletesen és egészen azzá tegye magát, amivé lennie kell” (FICHTE 1997, 660).

WUNDT

Az első világháború, ismeretesen, a német nacionalizmus erős föllángolását – és ezzel a német nemzeti eszme teoretikus reflexiójának figyelemre méltó megélénkülését – hozza magával. A háború jelenségének szellemi-ideológiai földolgozása azonnal hatalmas irodalmi anyagot terem: rögtön a háború első hónapjaiban, jellemző módon, azonnal százas nagyságrendben mérhető számú kiadvány és brosúra születik e tárgyban. Az értelmezések általános meggyőződése, hogy a háború a nemzet megújulását és a filozófiai reflexió megerősödését fogja eredményezni. A háború, a nemzet és a filozófia fogalma ilyenformán közvetlen kapcsolatba kerül egymással: a háború jelensége ösztönzést ad tehát hozzá, hogy a nemzetet és a filozófiát közvetlenül egymásra vonatkoztató értelmezések szülessenek. Ezeknek a – mind a publicisztikus megnyilvánulások aktuálpolitikai reflexióit, mind az ideológiai értelmezések közvetlen nemzetkarakterológiai tipológiáit meghaladó, a filozófiai értelmezés igényével föllépő – munkáknak az egyik leghatásosabbja Wilhelm Wundt esszéje, a *Die Nationen und ihre Philosophie* (1915).

A tanulmány, úgy tűnik, a pozitivistaként számon tartott gondolkodó szellemtörténeti kísérlete: a „háború filozófiájának” irányzatához közvetlenül kapcsolódó gondolatmenetét egy szellemtörténeti ihletésű történetfilozófiai tipológiába foglalt filozófiatörténeti áttekintés keretében fejti ki. A „háború filozófiájának” általános meggyőződését követő előfeltevése szerint a háború csak felszínre hozza és láthatóvá teszi a nemzetek között egyébként meglévő különbségeket és feszítő ellentéteket. Ahogy bevezető mondataiban – egyén és közösség, individuálpszichológia és „népléktan” között közvetlen analógiát tételezve – fejtegeti, a háború afféle, a karakter megnyilvánulásait egyértelműbbé tévő katalizátor: az egyének karaktere is nyíltabban és őszintebben jut kifejezésre, a népek karaktere is világosabban és határozottabban manifesztálódik benne. A fegyverek harca tehát csupán fölerősíti és nyilvánvalóvá teszi a szellemek csendes, ám nem kevésbé elkeseredett harcát: az egyes nemzetek karaktere közötti küzdelmet. A nemzeti sajátosságok szempontjából, szól a gondolatmenet, a szellemi élet minden területének jelentősége van, igaz, eltérő mértékben. A nemzeti sajátosságokat a szaktudományokban még elfedi az intenzív nemzetközi tudományos érintkezés, a költészet azonban már határozottabban megmutatja őket, hogy végül a filozófia egészen egyértelműen kifejezést adjon nekik. A filozófia ebben a beállításban a nemzetkarakter *par excellence* kifejezője. Miközben, úgymond, „korának tudományos tudatából világnézetet alkot”, „öntudatra emeli a néplélekben mozgó ösztönzőket”, ennek folytán pedig a

„nemzeti kultúra szellemi értékeinek összképét” képes nyújtani (WUNDT 1918, 4). A reprezentatív – a maguk korában széles ismertségre szert tevő és nemzetük filozófiájának későbbi alakulására számottevő hatást gyakorló – filozófiák ilyenformán saját nemzetük hű tükrői: a nemzeti jellem pontos rajzát lehet kiolvasni belőlük.

Az ábrázolás keretét szellemtörténetileg formált történetfilozófiai fejlődésrajz teremti meg. E fejlődésrajzban az egyes „nemzeti filozófiák” az újkori szellem fejlődésének egymást követő állomásaiként foghatók fel: az újkor kezdetén, az új világnézet kialakulásával a szellem előbb az olasz reneszánszban nyer kifejeződést, majd, egymást követve, a francia és az angol filozófiában jut szóhoz, hogy végül a német idealizmusban teljesebben ki. Dantétól, Brunótól, Thelesiustól és Galileitől indulva tehát előbb Descartes-nál áll meg, utóbb Hobbes-hoz, Locke-hoz, Berkeley-hez, Hume-hoz jut, hogy végül Leibnizhez, Kant-hoz, Fichtéhez, Hegelhez, Schopenhauerhez és Nietzschehez érkezzen el. Az újkori filozófiának Európa „kultúrnépei” körében végbement fejlődése tehát az egyes nemzetek váltakozó „filozófiai uralmával” írható le (WUNDT 1918, 12). A szellemtörténeti alapú fejlődésvonalnak némiképp ellentmondva, az egyes fejezetek a különböző nemzeti filozófiák átfogó rajzává kerekednek: így jut szóhoz a francia fejlődésben Rousseau-tól Comte-on át Bergsonig, az angol fejlődésben pedig Benthamtól J. S. Millen át Spencerig számos más gondolkodó is, akiknek bölcselete úgy-ahogy mind saját nemzetük jellemének kifejeződéseként fogható föl.

A „nemzeti filozófiák” tipológiájának kialakítása során a hangsúly a német idealizmusnak és valamennyi más nemzet filozófiájának a szembeállítására kerül. A francia racionalizmus és az angol empirizmus leírásában egyaránt a német bölcselet idealizmusával való ellentét lesz a meghatározó. A beállításban a francia filozófia a francia jellem szkepticizmusának és dogmatizmusának ellentétét és összekapcsolódását bizonyítja, az angol filozófia utilitarizmusa pedig az angol jellem magasabb eszményektől való elszigeteltségét és a „jóléti morálra” való hangoltságát árulja el. A francia filozófia tehát, egyfelől, a szkepticizmusnak és a dogmatizmusnak a látszólagos ellentétében és valóságos összefüggésében vergődik: Descartes-tól kezdve valamennyi képviselőjének a gondolkodását ez az ellentét és ez az összefüggés határozza meg. Ez áll a francia jellem minden megnyilvánulása mögött is: ez mutatkozik meg a mindennapi érintkezés iróniájában, a vallás szélsőségesen szkeptikus és makacsul dogmatikus fölfogásának kettősségében. A francia néplélek morális fölfogása nyers egoizmuson alapul, amely megnevesített formájában azonban időnként energikus altruizmusba képes váltani. Az egoizmus mindazonáltal csupán az élet érzéki megvédelmezéséhez elegendő: a francia jellemből és a francia filozófiából az élet szellemi megvédelmezésének eszközei hiányoznak tehát. Az angol filozófia pedig, másfelől, határozottan kizárja vizsgálódási köréből a vallási problémákat, azaz szigorúan az érzéki valóságra redukált világszemléletet teremt: ismeretelméleti érdeklődése így tapasztalatfilozófiát, morálfilozófiai beállítottsága pedig „jóléti morált” eredményez. Az ismeretelméletben a megismerés érzéki adatain és azok tudatunkhoz való kapcsolódásán kívül minden mástól elvonatkoztat, a megismerés problémáját ilyenformán erről az oldalról alaposan képes megvilágítani, a morálfilozófiában pedig, hasonlóképpen, pontos rajzát tudja adni az empirikus erkölcsi viszonyoknak. Minthogy azonban vizsgálódásai korlátozottságra épülnek, maguk is szükségképp korlátozottak maradnak. Mindennek következtében a puritán hagyományon alapuló altruisztikus utilitarizmus az angol bölcseletben végül egoisztikus utilitarizmussá süllyed.

A francia filozófia egoizmusával és az angol filozófia utilitarizmusával szemben egyedül a német filozófia képes eljutni az idealizmusig. Idealizmusa szoros összefüggésben áll azzal, hogy érdeklődésének középpontjában fejlődésének kezdetétől fogva vallási és metafizikai problémák állnak. A német idealizmus lényege, szól a gondolatmenet következtetése, az individualizmus legyőzésében áll: hogy az egyes mindig szükség-szerűen kapcsolatban áll az egésszel, hogy aláveti magát az általános emberi ideálok megvalósító államnak. A német nép háborús hősiessége úgy mond a bizonyíték rá: a „német néplélekben” ez az idealizmus – az „egyes személyiség érvényesítése” helyett az „egésznek való odaadás” – „előbb, mint valaha” (WUNDT 1918, 123).

Az esszé tematikusan kapcsolódik ugyan a nagyszabású társadalomlélektani vállalkozáshoz, az összesen tíz kötetre terjedő *Völkerpsychologie*hez, gondolati beállított-ságát tekintve viszont kifejezetten ellentétesnek látszik vele. A *Nationen und ihre Philosophie* is, a *Völkerpsychologie* is közvetlen kapcsolatot tételez a nemzetek-népek, illetve az egyes szellemi objektívációk között: az előbbi a filozófiát ábrázolja a nemzetkarakter kifejeződéséeként, az utóbbi a nyelvtől a mítoszon és a valláson át a művészetig és a jogig valamennyi szellemi területet a néplélek megnyilvánulásának tekinti (WUNDT 1900, 7–13). Míg azonban, érdekes megfigyelni, a *Völkerpsychologie*t az érdekli, ami összeköt, a *Nationen und ihre Philosophie* viszont éppen arra kíváncsi, ami elválaszt. Az előbbi tehát, a pozitivista tudományosság dokumentumaként, nem tesz különbséget az egyes „néplekek” között: a sajátlagos eltérések helyett éppen az egyes népek közös szellemi teljesítményét teszi vizsgálat tárgyává. Az utóbbi viszont, szellemtörténeti irányú ideológiai munkaként, ellenkezőleg, éppen az egyes nemzetek egymástól eltérő karakterének tipológiáját igyekszik megrajzolni, ezért filozófiájának egymással ellentétes vonásaihoz jut el. Ebben az értelemben a *Nationen und ihre Philosophie*, lehet mondani, a wundti életmű egészének kivételes darabjai közé tartozik: inkább a filozófus-pszichológus háborús irodalmi termésének (ARNOLD 1980, 23–26) megnyilvánulásaként fogható föl.

GLOCKNER, HEIDEGGER

A nemzet és a filozófia közvetlen összekapcsolásának egyértelmű példáival a nemzetiszocialista ideológia befolyása alatt megszülető bölcseleti kísérletek szolgálnak. Közülük talán Hermann Glockner „nemzeti filozófiáját” a legtanulságosabb szemügyre vennünk. Glockner, tudvalévően, a neohegelianizmus elkötelezettjeként indul, túlnyomórészt filozófiatörténeti jellegű munkásságának leggyakoribb tárgya Hegel. Ő szerkeszti Hegel összegyűjtött műveinek a két háború közötti jubileumi kiadását, szerzője a négykötetes Hegel-lexikonnak és egy kétkötetes Hegel-életrajznak. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után a berendezkedő rendszer elkötelezettje lesz – elsősorban Hegel filozófiájának a nemzetiszocialista ideológia keretei közé illesztésén igyekezve (LESKE 1990, 160–165) –, tevőleges szerepet vállal annak eszmei megalapozásában. Filozófiatörténeti tanulmányai mellett a korszakban önálló bölcseleti álláspont kialakítását célul tűző munkákat is publikál, ezekben egy sajátképpen német jellegű, *par excellence* „nemzeti filozófia” képét rajzolja meg, és programját körvonalazza (HINZ 2000).

A *Vom Wesen der deutschen Philosophie* (1941) című esszégyűjteményét nyilvánvalóan azzal a szándékkal teszi közzé, hogy a német filozófia kortársi törekvéseit az aktuális politikai elvárásokhoz próbálja igazítani. A közvetlen ideológiai feladatot a

gyűjtemény darabjai történetfilozófiai fogalmi keretbe foglalt filozófiatörténeti anyag fölvonultatásával hajtják végre. A munka végső célját – hogy elősegítse a német filozófia „megkülönböztető lényegének” határozottabb képviselőjét – e „megkülönböztető lényeg” meghatározásának kísérlete készíti elő. A kiinduló meggondolás a „világnézet” és a „filozófia” fogalmának megkülönböztetése és összekapcsolása: noha, úgymond, a „világnézet” eredetibb és átfogóbb, a „filozófia” az emberi szellem magasabb teljességszerűen össze kell kapcsolódnia. A „német filozófia” alapja a „germán világnézet”: a filozófia németiségének határozottabb képviselője érdekében éppen ezt a germán világnézetet kell tudatossá tenni.

A „német filozófia” nemzeti lényegének Glockner-féle meghatározásában a német bölcséleti hagyományás rassista áthangszerelésének és az uralkodó ideológiába történő beépítésének kísérlete tükröződik.

A „német filozófia” sajátosságát – kívülről tekintve – úgymond három megkülönböztető jegy adja: a népből származik és a néppel kapcsolódik össze; a tanuláson és a tanításon alapul; illetve kritika és önkritika jellemzi. A német filozófusok tehát, egyrészt, jellemzően népi származásúak: a nép szelleme nyilvánul meg hát bennük. A német filozófia ilyenformán nem a képzetek kicsiny körének birtoka: a népben szunnyadó örök kifejeződése és tudatosítása. A filozófia itt a nemzet ügye ezért: a filozófusok a népből jönnek és a néphez fordulnak. A filozófiai szükséglet és tehetség a német nép vérében van hát: ez eredményezi a filozófia figyelemre méltó popularitását. A német filozófia, másrészt, népi kötöttségéből következően tipikusan a tanulás és a tanítás filozófiája: a német filozófusok tanula emelkednek ki a népből, és tanítva fordulnak vissza hozzá. A filozófia művelésének ez a német nemzeti sajátossága műfaji jellegzetességekben is megmutatkozik: míg a francia és angol filozófia felsőbb osztályokhoz szóló termékei irodalmi ízléstől formált műfajokban – esszéekben, aforizmákban, dialógusokban – nyilvánulnak meg, addig a német filozófia túlnyomórészt a néphez szóló, iskolameszteri körülményességgel fogalmazott, részletesen magyarázott és alaposan lábjegyzetelt értekezésekben ölt formát. A német filozófia, harmadrészt, a kritika és az önkritika filozófiája. A német kritika nem az „értelem szegénységéből” és nem valamely „individuum különösségének” érvényesítéséből származik: az „ész teljességének” megnyilvánulása. Alapja a „német ember” „karaktersajátossága”: hogy mindig fölismeri a dolgok másik oldalát is, és hajlamos tekintetbe venni a másik lehetőség jogát is. Mindez azonban nem elbizonytalanítja és elgyöngíti: éppen az ellentéteket meghaladó, jelentős szintetikus teljesítmények létrehozására ösztönzi.

A „német filozófia” megkülönböztető jellegzetessége, a „német szellem” „belső szerkezetének” vizsgálata nyomán, hasonlóképpen három jegyben ragadható meg: hogy a német filozófia, úgymond, a „német néplélek” feszültségein, a „német lelkiület” bensőségességén és a „német akarat” feltétlenségén alapul. A német filozófia tehát, egyrészt, a „német néplélek” belső feszültségeit fejezi ki: egyszerre nyilvánul meg benne a németiség „paraszti lelke” és „katonalelke”. A földhöz tapadó, a természet titkait fürkésző „paraszti lélek” a nehézségét és a mélységét, a magasba szárnyaló, életmegvető „katonalelek” pedig az idealizmusát és a transzcendenciáját magyarázza a német bölcséletnek. A német filozófia, másrészt, a „német lelkiület” bensőségességét tükrözi vissza. Míg a déliek a világra nyitottan élnek, addig az északiak saját énjükbe vannak zárva: szükségképp csupán személyiségük belvilágában érzik otthon magukat. Ez a koncentrációnak kedvező, könnyelműségre nemigen hajló kedély teremti

meg bölcseségüknek az individualitást és a közösségséget egyszerre érvényesítő jellegét. A német filozófiát, harmadrészt, a „német akarat” feltétlensége határozza meg. A „német akaratnak” ez a feltétlen követése magyarázza a német bölcseség abszolút voltát, absztrakció nélküli idealizmusát, a személyiség kikapcsolása nélküli objektivitását, eredeti jellegét.

A német filozófia sajátosságát Glockner beállításában végső soron a német nép közvetítő szerepe magyarázza. A racionalitás alapján cselekvő Nyugat és az irracionálístól vezérelt szláv Kelet között a németiség a szellem mindkét összetevőjét érvényre juttatja: az ész racionális és a kedély irracionális hatalmát egyaránt hagyja megszólalni. „Nekünk németeknek az a sorsunk, hogy egyszerre legyünk racionális szelleműek és irracionálístól mozgatottak.” (GLOCKNER 1941, 34.) A német filozófia öröksége és feladata ilyenformán megmutatni: az élet gyökerét mennyire a racionálisnak és az irracionálisnak ez a szerves kapcsolata képezi.

Heidegger gondolkodása nyilvánvalóan szélesebb horizontot fog át és egyetemesebb összefüggésekre irányul, semmint hogy egyszerűen, aggályok nélkül bele lehetne erőltetni valamiféle „német nemzeti filozófia” kategóriájába. Mindazonáltal azon törekvései, melyek a Nyugat történetének alapvetően új rendjét kívánják megalapozni, nem maradnak érintetlenek a „német lét” sajátos küldetésének gondolatától. Az összefüggés földterítését több tényező is nehezíti: a német küldetés gondolatát Heidegger nemzeti-szocialista szerepvállalásával összefüggésben fogalmazza meg, Hölderlin költészete értelmezésének keretében fejti ki, s a görög gondolkodással való összetett párhuzam megrajzolása során dinamizálja. A nemzetiszocialista szerepvállalás tehát, egyrészt, nem az egyszerre antibolsevista és antiliberalis gondolkodó valamiféle alkalmi eltévelyedése: mély összefüggésben áll legsajátabb gondolati törekvéseivel. A filozófus határozott párhuzamot lát saját gondolkodásának feladata és a nemzetiszocializmus feladata között: meggyőződése szerint mindkettő Európa új rendjének kezdetévé kell hogy váljon (THOMÁ 2003). A Hölderlin-értelmezés, másrészt, szoros összefüggésbe állítja egymással Hölderlin költészetét és a sajátos német küldetés gondolatát. Hölderlin – és csakis Hölderlin – német költészete rendelkezik eszerint azzal az erővel, hogy ennek az alapvetően új európai rendnek a megalapítójává legyen. A görög és a német gondolkodás párhuzama, harmadrészt, a nyugati gondolkodás eredetmeghatározásának két típusát ismeri föl a két gondolkodásban. Csak ez a két gondolkodás, a görög és a német képes rá, hogy a Nyugat történetét meghatározza: a feladat éppen az, hogy az antik görög gondolkodástól meghatározott Európát a német gondolkodás-mód által határozzuk meg újra (TRAWNY 2004, 85–169, 191–222). A három meggyőződés közül azonban, ismeretesen, csupán a harmadik marad a heideggeri eszmerendszer állandó összetevője: a filozófus háború utáni náci szerepvállalását szigorú hallgatással övezi, Hölderlin-értelmezését pedig átalakítja: eredetileg határozott történeti és politikai-nemzeti konnotációitól eloldva, a „költői lakozás” időtlenített képben fogalmazza újra (HEIDEGGER 1981).

A harmincas évek derekának freiburgi Hölderlin-előadásaiban körvonalazódó gondolatok tehát valóban fölfoghatók egyfajta „német nemzeti filozófia” meghirdetéseként. Hölderlin himnuszainak értelmezése ekkor közvetlenül összekapcsolódik a német nemzeti identitás meghatározásának kísérletével (HEIDEGGER 1980). Heidegger meggyőződése szerint saját filozófiai eszmerendszerét szorosan a görög filozófiai gondolkodáshoz viszonyítva kell megfogalmaznia: saját gondolkodása ugyanis, úgymond, hasonlóképp a világban-lét történetileg új módjának kezdetén áll. A görög–német pár-

huzam itt egyértelműen kritikai viszonyulást jelent: a saját gondolkodás „németiségének” hangsúlyozását és a – mindeddig Európa történetét meghatározó – görög gondolkodástól való eloldását követeli meg. A heideggeri német filozófiának föl kell tehát tennie a görög bölcsélet eredeti kérdéseit, ám a görög gondolkodás – „metafizikai” és „logikai” – válaszaitól eltérő válaszokat kell találnia rájuk.

A nemzetiszocialista szerepvállalás ellehetetlenülése és a „német-nemzeti” Hölderlin-értelmezés főládása után a korai „nemzeti filozófia” koncepció egyetlen összetevője marad meg: a görög–német gondolkodás párhuzamának tétele. A filozófus még utolsó megnyilvánulásainak egyikében, a híres Spiegel-interjúban is „a német nyelv és a görögök nyelve és gondolkodása közötti különös belső rokonságról” beszél (HEIDEGGER 2000, 679). A görögök meghatározta európai hagyomány átgondolására – illetve a modern technikai világtól való visszafordulás előkészítésére – ilyenformán egyedül a német eszmerendszer lehet képes. Ebben a rudimentális formában tehát a kései Heidegger világszemléletét is befolyásolja valamiféle német küldetéstudaton alapuló „nemzeti filozófia” elképzelése.

*

A fölvillantott példák azt mutatják: a magyar filozófiától eltérően a német filozófiában nem látszik kirajzolódni a „nemzeti filozófia” valamilyen sajátos, zárt és összefüggő hagyománya. A német filozófia egésze – ellentétben Barry Smith fölfogásával – nem fogható föl tehát valamiféle „nemzeti”, a német nemzetállam megteremtésében szerepet játszó és a német nemzettudat állandó összetevőjét képező bölcselatként (SMITH 2000, 16–18). Ellenkezőleg: a német fejlődésben a nemzet és filozófia találkozásai csak alkalmi jellegűeknek tűnnek. Így, ezeknek a találkozásoknak a sorában képez fontos állomást a nemzetteremtés romantikus programja (Fichte), a világháború teoretikus reflexiója (Wundt), a nemzetiszocializmus bölcséleti megalapozásának kísérlete (Glockner), és a romantikus hagyománytól és a nácizmustól egyaránt befolyásolt „nemzeti filozófia” törekvése (Heidegger).

IRODALOM

- ARNOLD, Alfred 1980. *Wilhelm Wundt: Sein philosophisches System*. Berlin: Akademie.
- BERLIN, Isaiah 2000 (1965). Herder and the Enlightenment. In *Three Critics of the Enlightenment: Vico, Hamann, Herder*. Ed.: Henry Hardy. Princeton–Oxford: Princeton University Press. 168–242.
- BERLIN, Isaiah 2001 (1973). The Counter-Enlightenment. In *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. Ed.: Henry Hardy. Princeton–Oxford: Princeton University Press. 1–24.
- DIERSE, U. – RATH, H. 1984. Nation, Nationalismus, Nationalität. In Ritter, Joachim – Gründer, Karlfried (Hrsg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie* Bd. 6. Basel–Stuttgart: Schwabe. 406–414.
- ERGAN, Robert Reinhold 1966 (1931). *Herder and the Foundations of German Nationalism*. New York: Octagon.
- FICHTE, Johann Gottlieb 1997 (1808). Reden an die deutsche Nation. In *Schriften zur angewandten Philosophie: Werke II*. Hrsg.: Peter Lothar Oesterreich. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag. 539–788.
- FISCHER, Bernd 1995. *Das Eigene und das Eigentliche: Klopstock, Herder, Fichte, Kleist. Episoden aus der Konstruktionsgeschichte nationaler Intentionalitäten*. Berlin: Schmidt.
- FISCHER, Bernd 2000. Fichte und der andere nationale Weg zur Moderne. In Vazsonyi, Nicholas (Hrsg.): *Searching for Common Ground: Diskurse zur Deutschen Identität, 1750–1870*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. 61–75.
- GIESEN, Bernhard 1993. *Die Intellektuellen und die Nation: Eine deutsche Achsenzeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- GIESEN, Bernhard – JUNGE, Kay 1991. Vom Patriotismus zum Nationalismus: Zur Evolution der ‚Deutschen Kultur-nation‘. In Giesen, Bernhard (Hrsg.): *Nationale und kulturelle Identität: Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp. 255–303.
- GELLNER, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.

- GLOCKNER, Hermann 1941. *Vom Wesen der deutschen Philosophie*. Stuttgart–Berlin: Kohlhammer.
- HAUPT, Heinz-Gerhard – KOCKA, Jürgen 1996. Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung. In Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt a. M. – New York: Campus. 9–45.
- HEIDEGGER, Martin 1980 (1934–1935). *Hölderlins Hymnen ‚Germanien‘ und ‚Der Rhein‘: Freiburger Vorlesung, Wintersemester 1934/35*. Hrsg.: Susanne Ziegler. (Gesamtausgabe II. Abteilung: Vorlesungen, 1928–1944. Bd. 39.) Frankfurt a. M.: Klostermann.
- HEIDEGGER, Martin 1981 (1944). *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Hrsg.: Friedrich-Wilhelm von Hermann. (Gesamtausgabe I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften, 1901–1976. Bd. 4.) Frankfurt a. M.: Klostermann.
- HEIDEGGER, Martin 2000 (1966). Spiegel-Gespräch. In *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges: 1910–1976*. Hrsg.: Hermann Heidegger. (Gesamtausgabe I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften, 1910–1976. Bd. 16.) Frankfurt a. M.: Klostermann. 652–683.
- HERDER, Johann Gottfried 1891 (1774). Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit. In *Sämtliche Werke* Bd. V. Hrsg.: Bernhard Suphan. Berlin: Weidmann. 475–594.
- HERMANN, Ulrich 1996. Von der „Staaterziehung“ zur „Nationalbildung“: Nationalerziehung, Menschenbildung und Nationalbildung um 1800 am Beispiel Preussen. In Hermann, Ulrich (Hrsg.): *Volk – Nation – Vaterland*. Hamburg: Meiner. 207–221.
- HINZ, Axel 2000. *Hermann Glockners Nationalphilosophie: Eine Abhandlung zu philosophischen Erzeugnissen zur Zeit des Nationalsozialismus*. <http://134.99.128.67/~hinzax/texte/glockner.pdf>
- JANKE, Wolfgang 1993. *Vom Bilde des Absoluten: Grundzüge der Phänomenologie Fichtes*. Berlin–New York: de Gruyter.
- KANT, Immanuel 1991 (1798). Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. In *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik* 2. Hrsg.: Wilhelm Weischedel. (Werkausgabe Bd. 12.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp. 399–908.
- KLEINGELD, Pauline 1995. *Fortschritt und Vernunft: Zur Geschichtsphilosophie Kants*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- LAUTH, Reinhard 1992. Der letzte Grund von Fichtes *Reden an die deutsche Nation*. In Hammacher, Klaus – Schottky, Richard – Schrader, Wolfgang H. (Hrsg.): *Transzendental-philosophie und Evolutionstheorie*. Amsterdam–Atlanta GA: Rodopi. 197–230.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 1983 (1697). *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache: Zwei Aufsätze*. Hrsg.: Uwe Pörksen. Stuttgart: Reclam.
- LESKE, Monika 1990. *Philosophen im „Dritten Reich“: Studie zur Hochschul- und Philosophiebetrieb im faschistischen Deutschland*. Berlin: Dietz.
- MAURER, Michael 1987. Die Geschichtsphilosophie des jungen Herder in ihrem Verhältnis zur Aufklärung. In Sauer, Gerhard (Hrsg.): *Johann Gottfried Herder, 1744–1803*. Hamburg: Meiner. 141–155.
- MEINECKE, Friedrich 1915 (1908). *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München–Berlin: Oldenbourg.
- OESTERREICH, Peter Lothar 1990. Philosophie oder Demagogie? Zur rhetorischen Metakritik von Fichtes ‚Reden an die deutsche Nation‘. In Hammacher, Klaus – Schottky, Richard – Schrader, Wolfgang H. (Hrsg.): *Kosmopolitismus und Nationalidee*. Amsterdam–Atlanta GA: Rodopi. 74–88.
- PERECZ László 2002. Változatok a magyar filozófiára: A „nemzeti filozófia” toposza a magyar filozófiatörténetben. *Magyar Tudomány*, 9. 1242–1251.
- SCHNEIDERS, Werner 1996. Der Zwingherr zur Freiheit und das deutsche Urvolk: J. G. Fichtes philosophischer und politischer Absolutismus. In Hermann, Ulrich (Hrsg.): *Volk – Nation – Vaterland*. Hamburg: Meiner. 222–243.
- SEEBÄ, Hinrich C. 2000. „So weit die deutsche Zunge klingt”: The Role of Language in German Identity Formation. In Vazsonyi, Nicholas (Hrsg.): *Searching for Common Ground: Diskurse zur Deutschen Identität, 1750–1870*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. 45–57.
- SIMANOWSKI, Roberto 1998. Die methodischen Grundlagen des Nationalismus am Beispiel Johann Gottfried Herders. In Jabłkowska, Joanna – Pórola, Małgorzata (Hrsg.): *Nationale Identität: Aspekte, Probleme und Kontroversen in der deutschsprachigen Literatur*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 52–65.
- SMITH, Barry 2000. Philosophie, Politik und wissenschaftliche Weltauffassung: Zur Frage der Philosophie in Österreich und Deutschland. In Haller, Rudolf (Hrsg.): *Skizzen zur österreichischen Philosophie*. Amsterdam–Atlanta, GA: Rodopi. 1–22.
- THOMÄ, Dieter 2003. Heidegger und der Nationalsozialismus: In der Dunkelkammer der Seinsgeschichte. In Thomä, Dieter (Hrsg.): *Heidegger-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart–Weimar: Metzler. 140–162.
- TRAWNY, Peter 2004. *Heidegger und Hölderlin, oder Der Europäische Morgen*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- WEHLER, Hans-Ulrich 1996. Nationalismus, Nation und Nationalstaat in Deutschland seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert. In Hermann, Ulrich (Hrsg.): *Volk – Nation – Vaterland*. Hamburg: Meiner. 269–277.
- WUNDT, Wilhelm 1900. *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band: Die Sprache, Erster Theil*. Leipzig: Engelmann.
- WUNDT, Wilhelm 1918 (1915). *Die Nationen und ihre Philosophie: Ein Kapitel zum Weltkrieg*. Leipzig: Kröner.

